

Л. М. РУТКІВСЬКА

ПОСЕЛЕННЯ IV—V ст. н. е. в с. КАПУЛІВКА НА НИЖНЬОМУ ДНІПРІ

Поселення в с. Капулівка розташоване на схилі корінного берега р. Підпільної (тепер берег Каховського моря), на Правобережжі Дніпра, недалеко від м. Нікополя. Воно відкрите у 1951 р. О. В. Бодянським і обстежувалось у 1957 р. Дніпровською експедицією¹. У 1959 р. на розмитому Каховським морем корінному березі, де знаходилося поселення, мешканцями села М. Г. Носик та М. С. Карнаух був знайдений скарб золотих речей, із яких тільки дві речі — золотий перстень і медальйон — були передані через О. В. Бодянського до Інституту археології АН УРСР.

У 1961 р. основна площа поселення була розмита і для дослідження залишилася вузька смуга, що прилягала до плато. Тут у 1961 р. О. В. Бодянським було розкопано три заглиблені в землю будівлі. У 1964 р. автором були відкриті залишки двох частково збережених напівземлянкових будівель і господарська яма.

Обстеження берега і розвідкові розкопки показали, що культурний шар залягав окремими гніздами, де і зосереджувалася основна маса знахідок. Це місця жител. На плато поселення не поширювалося. При переході до плато і незначною мірою по його краю культурний шар зберігся. Всього на поселенні розкопано 230 м².

Найкраще збереглося житло № 1, розкопане у 1961 р. О. В. Бодянським. Тут, під обгорілим дахом, що завалився під час пожежі, виявлений керамічний комплекс, який в значній мірі допоміг зрозуміти кераміку з розмитого культурного шару.

При дослідженні житла № 1 на глибині 0,40—0,85 м від сучасної поверхні знайдена пляма з невеликою кількістю фрагментів ліпного посуду (заповнення напівземлянкового житла). Під попелом залягав шар глиняної обмазки, нижче якої, на глибині 1,25 м, знаходилися обвуглена лоза і шматки жердин. Судячи з їх розміщення, це були залишки обмазаного глиною даху, що впав під час пожежі². Очевидно, що житло мало односкілий дах, на який взимку, поверх глиняної обмазки, для утеплення зсипали попіл. Житло прямокутне, заглиблене на 85 см від давньої і на 1,25 см від сучасної поверхні. Його розміри 4,6×3,5 м. З двох протилежних вузьких боків було вкопано по стовпу, які збереглися в обвугленому стані. З східного боку на глибині 0,6 м від сучасної поверхні знаходився вхід, лесове дно якого було вимощене уламками ліпного посуду, обмазане глиною і обпалене.

¹ О. Г. Шапошникова, О. В. Бодянський, А. О. Щепинський. Звіт про роботу Дніпровського загону за 1957 р. Науковий архів ІА АН УРСР, 1957/106.

² О. В. Бодянський. Звіт за археологічні розвідкові дослідження за 1961 р. на берегах Каховського моря та Надпоріжжя. Науковий архів ІА АН УРСР, 1961/59, стор. 41.

Стіни житла мали уступи. Обмазка на них не збереглася, є тільки сліди вогню. Долівка з залишками багаторазової обмазки зеленуватої глини. На ній знайдені дрібні вуглики і кістки риби.

У заповненні житла виявлено багато кісток тварин, ліпна і гончарна кераміка, уламок залізного ножа, два чотиригранних пірамідальних грузила. На жаль, з уламків посуду, обпаленого вдруге при пожежі, не можна було реставрувати форми.

За 1,5 м на північний захід від житла № 1 в тому ж році О. В. Бодяньським було відкрито заглиблену в лес на 0,6 м від сучасної поверхні

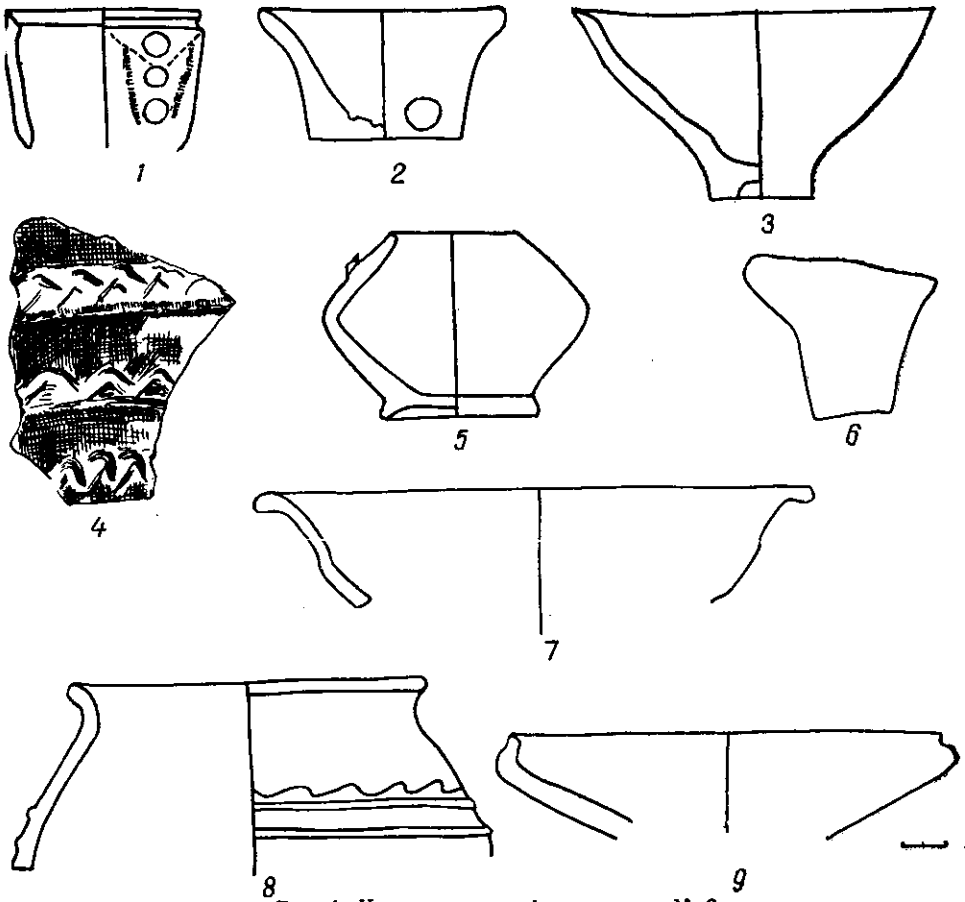

Рис. 1. Комплекс кераміки з житла № 3.

прямокутну будівлю розміром $3,2 \times 2,6$ м, яку автор називає в звіті «ямою». В її заповненні знаходився попелястий ґрунт, перемішаний з кістками тварин, ліпною і гончарною керамікою. Тут же траплялося вугілля, шматки печини і обпалене каміння від печі-кам'янки³. Судячи з форми, характеру заповнення і наявності печі-кам'янки, в даному разі перед нами житло № 2, а не просто яма. Всього в заповненні знайдено 105 кісток тварин, фрагменти керамічного посуду і кістяний «ковзун».

Біля житла № 1 в тому ж 1961 р. О. В. Бодяньським було розчищено частину житла № 3, яке розмивалося водою і його контури виступали в обриві берега. В польовій документації О. В. Бодяньський назвав цю будівлю «розмітою землянкою». В заповненні будівлі простежений матеріал (рис. 1, 1—9), серед якого були уламки гончарного і ліпного посуду, кругла срібна пластинка з трьома петельками на зворотному

³ О. В. Бодяньський. Вказ. праця, стор. 46.

боці, уламок залізного ножа, круглі і багатогранні намистини, бронзова намистина у вигляді трубочки, покрита золотою фольгою, золота сережка з ажурним багатогранником (рис. 2, 7).

У 1964 р. автором було відкрите напівзруйноване заглиблене в землю житло № 4, контури якого простежувалися в обриві берега. Житло заглиблене на 70 см від давньої поверхні і на 1,2 м від сучасної. Стіни збереглися на довжину 1,1 і 1 м. На долівці виявлений шар, товщиною

Рис. 2. Речі з житла № 3.

12 см, із попелу, перемішаного з землею, дрібним вугіллям і шматочками печини. В ньому знайдені кістки тварин, уламки посуду, лощило у вигляді обточеної гальки.

За 200 м на захід від будівлі № 4 в обриві берега відкрито залишки житла № 5 з глиняною піччю. Житло заглиблене на 90 см від давньої поверхні. Піч знаходилася в кутку житла і виходила за периметр стін, а черинь її на останці підвищувалася над долівкою на 60 см. В плані піч округла. Її розміри: по довгій осі (включаючи челюсті) 1,6 м, по короткій осі 1,2 м, ширина челюсті 60 см. Черинь печі обпалений до червоного кольору, в челюстях — скупчення вугілля.

На долівці житла біля печі знаходилось скупчення пилу від червоної обпаленої глини з дрібними шматочками печини й вугілля товщиною 30 см. Долівка житла під ним пропалена до червоного кольору.

Від житла № 5 зберігся тільки кут зі стінами завдовжки 1 м, який прилягав до печі. Знахідок тут не було, за винятком уламка гончарної посудини з шерохуватою поверхнею і дуже дрібного уламка вінця від ліпної посудини. Житло № 5, як і інші, загинуло від пожежі.

На схід від житла № 4, біля обрива берега на глибині 0,8 м від сучасної поверхні, відкрито господарську яму грушевидної форми. Діаметр ями по верхньому краю 30 см, по нижньому — 1 м, глибина — 50 см. У верхній частині вона була заповнена попелом, перемішаним з вугіллям, дрібними шматочками печини, глиняними необпаленими грузилами і невеликою кількістю уламків кераміки. Також знайдено кам'яний брусок і амулет з ікла тварин.

Для визначення межі поселення, на краю плато було закладено кілька розвідкових розкопів, з яких тільки в одному (біля житла № 1) виявлено давній культурний шар. Тут, на глибині від 0,4 до 0,8—0,9 м, під дерновим шаром знаходився шар чорнозему з уламками посуду. Глибше починався материковий лес.

Нижче наводимо таблицю знахідок уламків кераміки по окремих об'єктах.

Поселення біля с. Капулівки одношарове. Культурний шар—чорнозем, потужністю 0,4—0,5 м без прошарків, а в тих місцях, де були заглиблені в лес житла, культурний шар відповідно збільшувався до 0,8—0,85 м. Про одношаровість поселення свідчить однорідний характер заповнення жител і однорідний речовий матеріал, а також порівняння кераміки з закритих комплексів (житло № 1 і господарська яма) з керамікою інших об'єктів і розмитого культурного шару. Тільки на краю

поселення, ближче до мису корінного берега, на порівняно невеликій площі О. В. Бодянським виявлено розмитий культурний шар скіфського часу.

Таблиця 1

Об'єкт	Ліпна кераміка, %	Гончарна шерохова-та, %	Гончарна лискована, %	Амфори, %
Житло № 1 . . .	310,66	55,12	35,7	65,15
Житло № 2 . . .	25,17	22,16	28,20	66,47
Житло № 3 . . .	6,375	4,25	6,375	—
Житло № 4 . . .	1—8	5,425	4,33	16,5
Господарська яма	1,7	9,60	4,26	1,7
Розвідувальний розкоп	273	22,781	27,3	27,3

Як свідчать розкопані будівлі, для поселення характерні заглиблені в землю однокамерні приміщення з печами-кам'янками і глиняними печами. Стіни і дах, судячи з житла № 1, робилися на дерев'яному каркасі з переплетеного пруття, обмазаного глиною. По кутках приміщення ставилися стовпи. Долівка, як і стіни, обмазувалася глиною. Бокові стіни мали уступи. Біля жител знаходилися господарські ями грушоподібної форми.

Топографія капулівського поселення, аналогічна черняхівським поселенням цього району ⁴.

Серед археологічних знахідок на поселенні насамперед привертає увагу скарб золотих речей, золоте скроневе кільце, бронзова намистина, обгорнута золотою фольгою у вигляді двох трубочок з рубчастою поверхнею (рис. 2, 2), і срібна пластинка з житла № 3 діаметром 2,7 см з трьома квадратними петельками (рис. 2, 7), а також золоті пластинки, виконані в поліхромному стилі, що були знайдені в розмитому культурному шарі*.

Скарб золотих речей, як оповідала жителька села М. Г. Носик, складався із золотої монети з зображенням погруддя чоловіка, двох золотих вушних підвісок, золотої сережки, медальйона і персня. Дві останні знахідки зберігаються в інституті археології АН УРСР.

Медальйон круглої форми (діаметр 2,3 см). Посередині збереглося напаяне гніздо діаметром 3 мм, куди вставлявся камінь. Поверхня навколо гнізда прикрашена псевдозерню, а по краю розміщений лінійний орнамент, який погано зберігся. До медальйону припаяне плоске вушко довжиною 8 мм, прикрашене борозенками (рис. 3, 8).

Перстень виготовлений з гладкої круглої в перетині золотої дротини з круглим шитком, прикрашеним плоскою сердоліковою вставкою діаметром 9 мм і крупною зерню навколо. На вставці є схематизоване зображення тварин (рис. 4).

Скроневе кільце з житла № 3 діаметром 3 см, в основі бронзове, обмотане золотою фольгою. Його кінці незамкнуті і на одному з них ажурна золота намистина у вигляді багатогранника (рис. 2, 6).

⁴ Э. А. Симонович. Поселения культуры полей погребения в районе г. Никополя. История и археология юго-западных областей СССР начала нашей эры.—МИА, № 139. М., 1967, стор. 62—76; його ж. Раскопки могильника у овчарни совхоза Приднепровского на Нижнем Днепре.—МИА, № 82. М., 1960, стор. 192—238; А. Т. Брайтчевская. Черняховские памятники Надпорожья.—МИА, № 82. М., 1960, стор. 148—191.

* Ці речі автор вперше згадує в статті «Землероби і скотарі степової України в I тис. н. е.», в зв'язку з основними теоретичними положеннями.

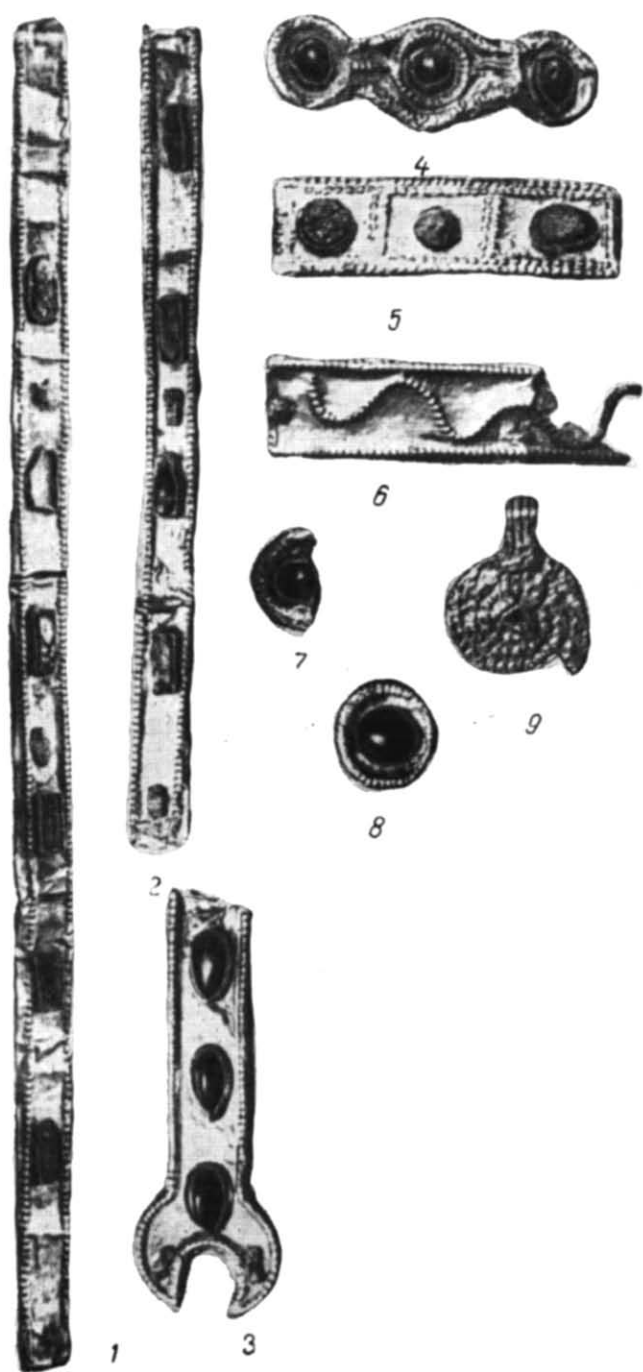

Рис. 3. Ювелірні речі з поселення в с. Капулівка.

З розмитого культурного шару походять:

1. Пластинка довжиною 16 см, шириною 3 см. Основа бронзова. Лицьова сторона обтягнута золотою фольгою і орнаментована шістьма вставками із скляної пасти червоного кольору. Розміри гнізда: довжина 8 мм, ширина 4 мм. Вставки розміщені на однаковій відстані одна від одної. По краях пластинки фольгою обтягнута рубчаста дротина, що імітує псевдозернь. В чотирьох місцях по довжині пластинки помітні залишки бронзових штифтів (рис. 3, 1).

2. Пластинка довжиною 10 см, шириною 3 см. З чотирма вставками із скляної пасти і двома штифтами (рис. 3, 2). Аналогічна першій.

Рис. 4. Золотий перстень з капулівського кладу.

3. Пластинка довжиною 4,1 см в формі ромба з двома кружками на кінці. Основа бронзова, обтягнута золотою фольгою і прикрашена трьома вставками з сердоліку. Навколо кожного гнізда рубчаста дротина. На бокових кружках помітні сліди штифтів (рис. 3, 4).

4. Прямокутна пластинка довжиною 4,1 см, шириною 1,3 см, в основі бронзова, зовні обтягнута золотою фольгою і прикрашена двома вставками з скляної пасти. Краї і середина прикрашені двома рядами рубчастої дротини. З зворотного боку між штифтами є стрижень, розміщений по довжині пластинки для кріплення до основи (рис. 3, 5).

5. Кінцева частина продовгуватої пластинки з роговидними виступами довжиною 5 см, шириною 1 см. В основі бронзова, зовні обтягнута золотою фольгою. Край пластинки прикрашені напаяною рубчастою дротиною. Посередині три вставки із сердоліка (рис. 3, 3).

6. Частина бронзової пластинки, обтягнутої золотою фольгою. Довжина 4,5 см, ширина 1,2 см. Край прикрашені рубчастою дротиною. Посередині — хвилястий рубчастий валик. З одного боку золота фольга відсутня і помітно припаяну до основи пластинки рубчасту дротину (рис. 3, 6).

7. Дві маленькі круглі бронзові бляшки, обтягнуті золотою фольгою з вставкою із сердоліка, навколо якої рубчаста дротина (рис. 3, 7, 9).

Серед речей, що походять з розмитого культурного шару, є частина срібного поясного набору, що складається з окремих срібних пластинок,

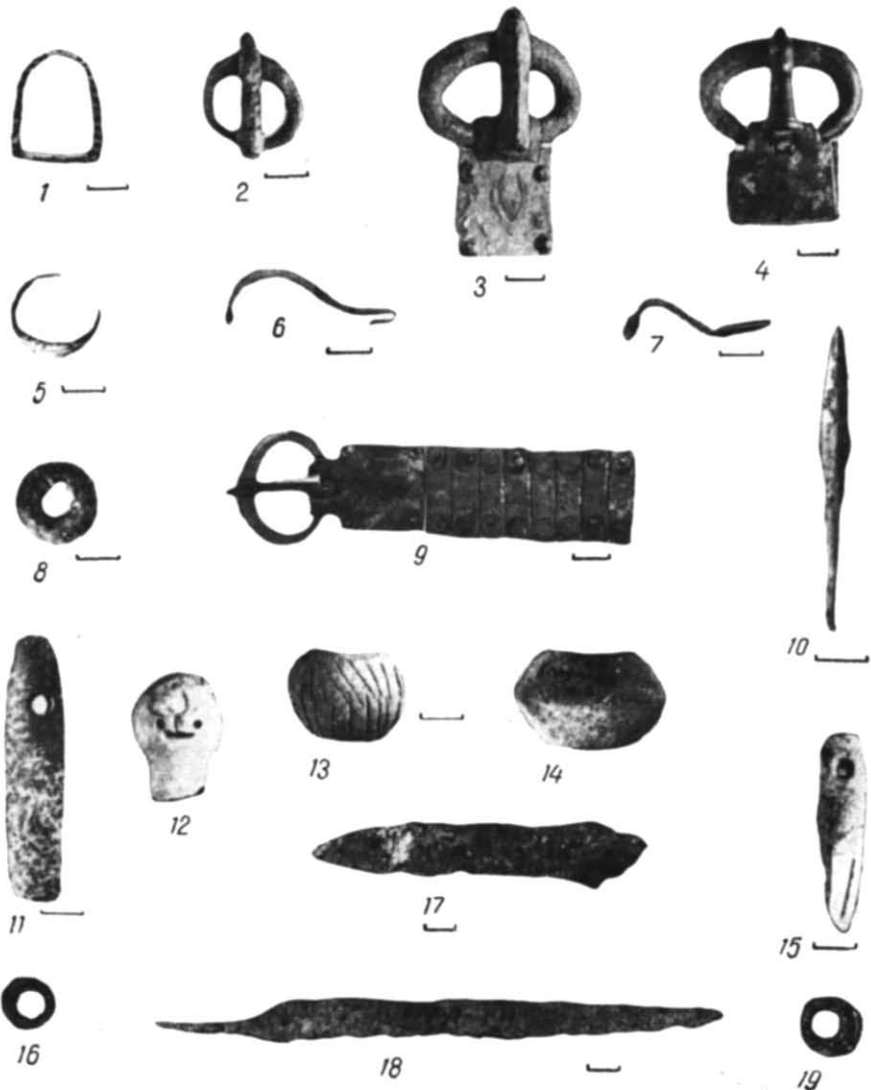

Рис. 5. Залізні, бронзові, кістяні та керамічні речі з поселення в с. Капулівка.

які прикріплювались до шкіряної основи за допомогою маленьких штифтиків, розміщених по одному на кінцях пластинки. Довжина пластинок 2,8 см, ширина — 0,8 см. Судячи з їх розмірів, це був, можливо, дитячий пояс. Ширина поясного набору відповідає ширині щитка срібної пряжки, знайденої окремо на цьому ж поселенні. Тому не виключено, що пряжка належала описаному вище поясному набору (рис. 5, 9). В різних місцях поселення знайдені окремі штифти діаметром 1 см, які належали більшим пластинкам, можливо, від пояса дорослої людини.

З предметів особистого убору в розбитому культурному шарі поселення знайдено шість пряжок, один уламок пряжки і дві фібули.

Одна пряжка бронзова округла, поперечником 2,2 см (рис. 5, 2). Кільце пряжки до середини потовщується. В перерізі воно кругле, язичок хоботоподібний і прикріплений до пряжки за допомогою петлі. Є три щиткові пряжки, з них дві бронзові і одна срібна. Щитки однієї бронзової і срібної пряжки квадратні. Загальна довжина срібної пряжки 5,5 см (рис. 5, 9), бронзової — 4,5 см, (рис. 5, 3). Щиток являє собою зігнуту вдвоє пластинку, яка охоплює кільцеву дужку і скріплена чо-

тирма штифтами по кутах. Кільцеві дужки круглі в перерізі і овальні по формі з потовщенням в передній частині. Язичок загинається і щільно прилягає до передньої дужки.

Третя пряжка, також бронзова (рис. 5, 4), довжиною 4,3 см, має прямокутний щиток з двома штифтами. По периметру щитка і біля основи язичка проходить заглиблена лінія. В розмитому культурному шарі знайдено круглий щиток від пряжки, який має круглу дужку. Тут же знайдено напівовальну пряжку (рис. 5, 1), близьку за формою до більш пізніх північнокавказьких з тією різницею, що основа її не має виступів.

В підйомному матеріалі є три бронзові фібули: дві з них з вузькою вигнутою ніжкою (рис. 5, 7) і одна з плоскою спинкою (рис. 5, 6). А. К. Амброз датує фібули цього типу рубежем III—IV ст. н. е., причому підв'язну фібулу з плоскою спинкою він вважає характерною для IV ст.⁵

В цьому ж шарі знайдено бронзовий перстень з розімкнутими кінцями, які заходять один за одний (рис. 5, 8).

Серед знарядь праці О. В. Бодянським знайдено кілька невеликих олов'яних пряслиць (рис. 5, 5), які характерні для пам'яток Північного Причорномор'я.

В житлі № 3 знайдено уламок невеликого залізного ножа (рис. 2, 1) довжиною 6 см, з уступом при переході до черешка.

В житлі № 2 знайдено частину залізного ножа з горбатою спинкою (рис. 5, 17) довжиною 11 см. Ніж серповидної форми довжиною 19 см (рис. 5, 18) знайдено О. В. Бодянським на поверхні. На поверхні знайдено також невелике тесло. Довжина робочої частини цього тесла разом з лезом становить 6 см.

Найчисленнішим матеріалом є уламки глиняного, ліпного і гончарного посуду. За характером глиняного тіста і особливістю обробки поверхні ліпний посуд, незалежно від форми, розподіляється на кілька груп.

1. Посуд із глини з домішками крупнотовченого шамоту, що виступає на поверхні і робить її шорохуватою. У деяких випадках помітно сліди загладжування. Черепок щільний.

2. Посуд з домішками дрібнотовченого шамоту або дрібної жорстви, повторно оброблений, з заглаженою поверхнею. Стінки іноді заглажувалися або шматком тканини, або чимсь шорстким. На посуді помітно дрібні і крупні розчоси (штрихована кераміка).

3. Посуд, широко відомий в черняхівській кераміці, з домішками порівняно великої кількості дрібного піску.

4. Посуд із значними домішками крупного кварцу. Представлена ця група посуду уламками стінок посудин, форми яких відновити не уявляється можливим.

5. Невелика кількість уламків із відмуленої глини з незначними домішками жовтуватого шамоту. Черепок в зламі має жовтувато-коричнюватий колір. Поверхня цих черепків гладка, червонувато-жовтого кольору.

6. Поодинокі уламки посуду з добре вимішаної глини з домішками піску, дрібної черепашки і слюди.

Ліпний посуд представлений головним чином горщиками і чашами. Горщики, форму яких можна відновити, поділяються на такі групи:

1. Горщики видовжених пропорцій з трохи округлим тулубом, широким створом і невисокою шийкою (рис. 6, 3, 5). В глині є домішка піску або шамоту. Це найчисленніша група.

⁵ А. К. Амброз. Фибулы юга Европейской части СССР.—САИ, вып. Д1—30, М., 1966, стор. 94—95, табл. 11.

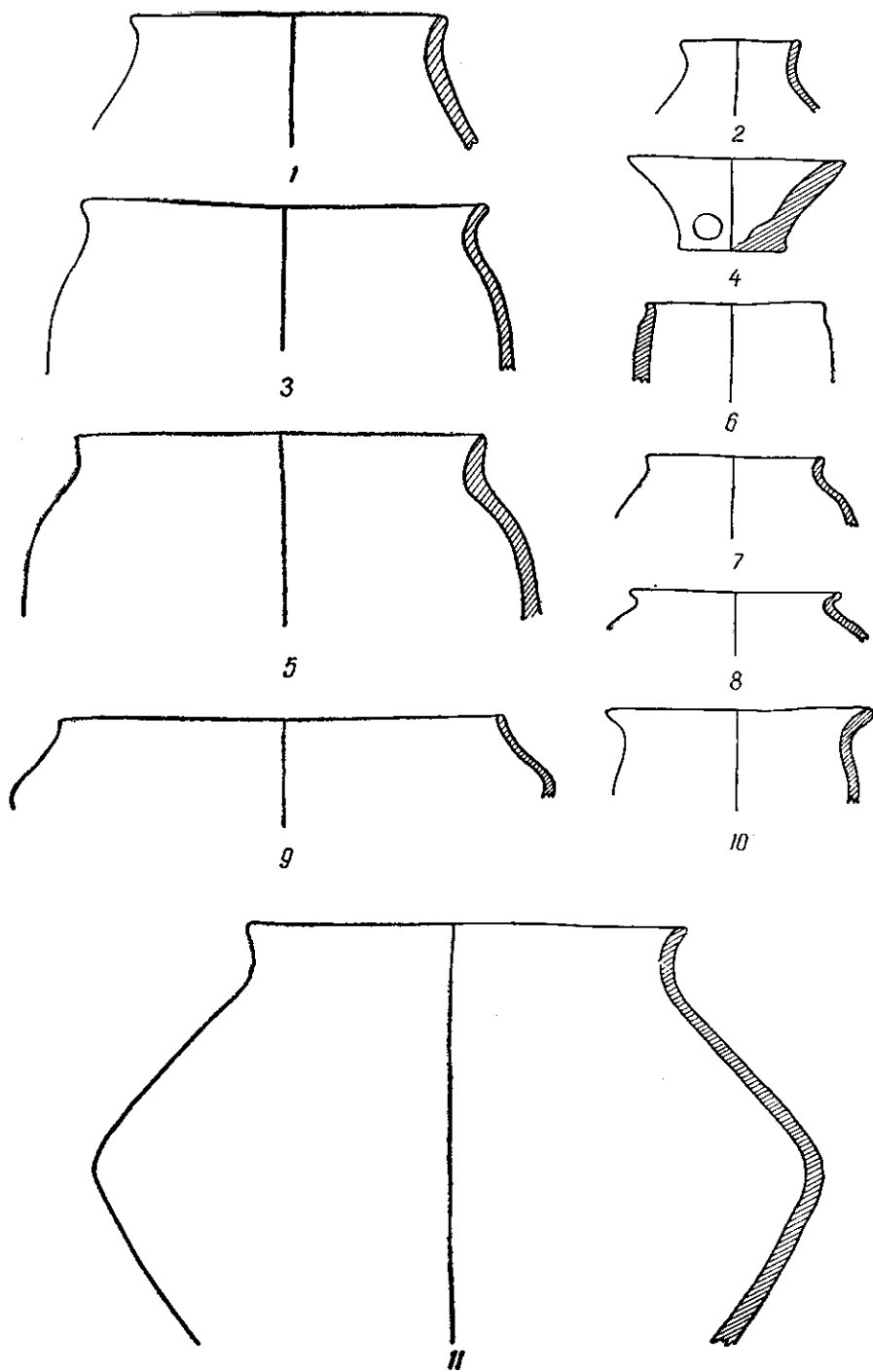

Рис. 6. Кераміка з поселення в с. Капулівка.

Рис. 7. Кераміка з поселення в с. Капулівка.

2. Горщики з округлим тулубом, розширеним у верхній третині, з порівняно високою шийкою. Глина з домішкою дрібного шамоту. Один цілий горщик (рис. 7, 7) мав висоту 17,8 см, діаметр дна 9 см. Його поверхня жовтувато-рожевого кольору, гладенька, і тільки де-не-де виступають домішки.

3. Горщики з витягнутою нижньою частиною, з відносно вузьким отвором і відігнутими назовні вінцями (рис. 7, 2). Найбільш розширена верхня третина посудини. Один цілий горщик мав висоту 17,9 см, діаметр по верхньому краю 7 см, діаметр дна 8 см. Домішки крупнотовченого шамоту виступають буграми на поверхні посудини.

4. Горщики біконічної форми з різним вигином посередені і покритими плічками, які переходять у шийку з відігнутими назовні вінцями (рис. 6, 11). Глина з домішкою крупного шамоту або піску.

Рис. 8. Кераміка з поселення в с. Капулівка.

5. Горщики з широким отвором і майже прямими короткими вінцями, що переходять в плічка (рис. 6, 9).

Горщики не орнаментовані. Є тільки один дрібний уламок вінця з косими насічками по верхньому краю. Найбільш поширені перша і друга групи.

Дуже поширені чаші, головним чином ліпні, і в невеликій кількості, гончарні. Чаші з конічно розхиленими стінками і високим невеликого діаметра кільцевим піддоном (рис. 7, 1).

Поряд з ліпними конічними чашами на високому піддоні зустрічаються чаші з плоским дном і розхиленими доверху стінками, в придонній частині яких є круглі вм'ятини, зроблені пальцями по вологій глині (рис. 6, 4). Одна така ціла чаша має висоту 5,3 см, діаметр по верхньому краю 9,8 см, діаметр дна 6,3 см (рис. 7, 4). Глина зі значними домішками дрібного піску і шамоту.

Серед ліпного посуду з приміщення № 3 виявлена майже ціла чаша, з прямими стінками і відігнутими назовні вінцями (рис. 1, 1), прикрашена штампованим орнаментом. Аналогічний уламок чаші, але без орнаменту, зустрінуто в підйомному матеріалі. За формою і орнамен-

том ця категорія посуду наслідує або черняхівським напівкруглим чашам з штапованим орнаментом, або скляним келихам.

В комплексі житла № 3 знайдена неглибока миска з загнутим до середини краєм. Вона виготовлена з глини з домішкою дрібного піску, ракушки і слюди. Діаметр миски по верхньому краю 17,5 см (рис. 1, 9).

Гончарний посуд ділиться на шершавий і лискований, причому переважає перший. Шершавий гончарний посуд представлений уламками (вінця, денця, стінки). Серед горщиків переважає посуд середніх розмірів. Судячи з фрагментів, тут є горщики з майже округлим тулубом і відхиленими вінцями (рис. 8, 3; 6, 7, 8); горщики з невисокою шийкою, тулуб яких плавно розширюється до середини (рис. 1, 8), посудини з слабо заокругленими стінками (рис. 6, 6) біконічний горщик з сірої з домішками глини (рис. 7, 5).

Крім горщиків, серед шершавого гончарного посуду є конічні чаші на високому піддоні, аналогічні ліпним, і циліндричні стакани (рис. 8, 8). Денця посудин плоскі, підставні плитки відсутні.

Серед гончарного посуду зустрічаються орнаментовані і неорнаментовані уламки. Найбільш поширений тип орнаменту — глибокі паралельні лінії на плічках. Є лінійно-хвилястий орнамент (рис. 8, 7), зубчастий лінійно-хвилястий орнамент у вигляді багаторядних прямих паралельних і хвилястих ліній, і наліпний валик з насічками або без них (рис. 8, 2).

Особливу групу становлять зерновики. Вони знайдені як в комплексі, так і в розмитому культурному шарі. Це горщикоподібні посудини округлої форми з шершавою поверхнею сірого і коричневого кольору. Вінця потовщені, відігнуті назовні. Глина з домішкою крупнозернистого кварцу, що виступає на поверхні. Орнамент складався з гладеньких наліпних валиків, пальцевих вдвлень або насічок. Іноді наліпні валики чергуються з хвилястими лініями (рис. 1, 4).

Описані гончарні шерохуваті посудини незалежно від форми розрізняються технікою виготовлення й складом глиняного тіста. Переважна більшість уламків, виготовлена з глини з домішкою піску, має шершаву поверхню сірого, коричневого, чорного, коричнево-червоного кольору. Товщина стінок 0,7—0,6 см. Значна кількість посудин виготовлена з глини з домішками піску і дрібнотовченої жорстви, яка не виступає на поверхні. Є невелика частина черепків, виготовлених з глини з домішкою крупних зерен кварцу, що виступають на поверхні (горщики, зерновики). Поодинокі уламки належать горщикам (рис. 8, 3) з тонким дзвінким черепком з домішкою піску (товщина 0,3 см), добре випаленим. Є гончарні шерохуваті посудини сірого кольору з відмуленої глини з домішками.

Лискований гончарний посуд виготовляється з добре відмуленої глини з домішкою дрібнозернистого піску. Переважна більшість уламків світло-сірого кольору, рідше чорного і коричневого. За винятком двох орнаментованих уламків глечиків (рис. 9, 3, 11) і одного уламка напівкруглої чорнолискованої чаші з штапованим орнаментом (рис. 9, 5), лискований гончарний посуд представлений на поселенні мисками і чашами, за формою і орнаментом здебільшого типовими для черняхівської культури. Це біконічні чорнореберні миски (рис. 9, 7, 8, 13), округлобокі миски (рис. 9, 2, 6, 14), біконічні миски-вази (рис. 9, 1), глибокі горщикоподібні миски (рис. 9, 10, 12), а також широко відкриті розложисті чаші (іноді їх називають мисками) (рис. 1, 7). Найпоширеніший орнамент на мисках — одна або дві рельєфні лінії на плічках (рис. 9, 8). Крім рельєфних ліній плічка, посудини прикрашались: 1) подвійним прореченим зигзагом; 2) сіткою з заглиблених лискованих ліній, а також відбитками шнура (рис. 9, 13); 3) складним карбовано-штапованим орнаментом (рис. 9, 5, 9); 4) чергуванням маютової і лискованої поверхні, розділеної прочерченою хвилястою лінією

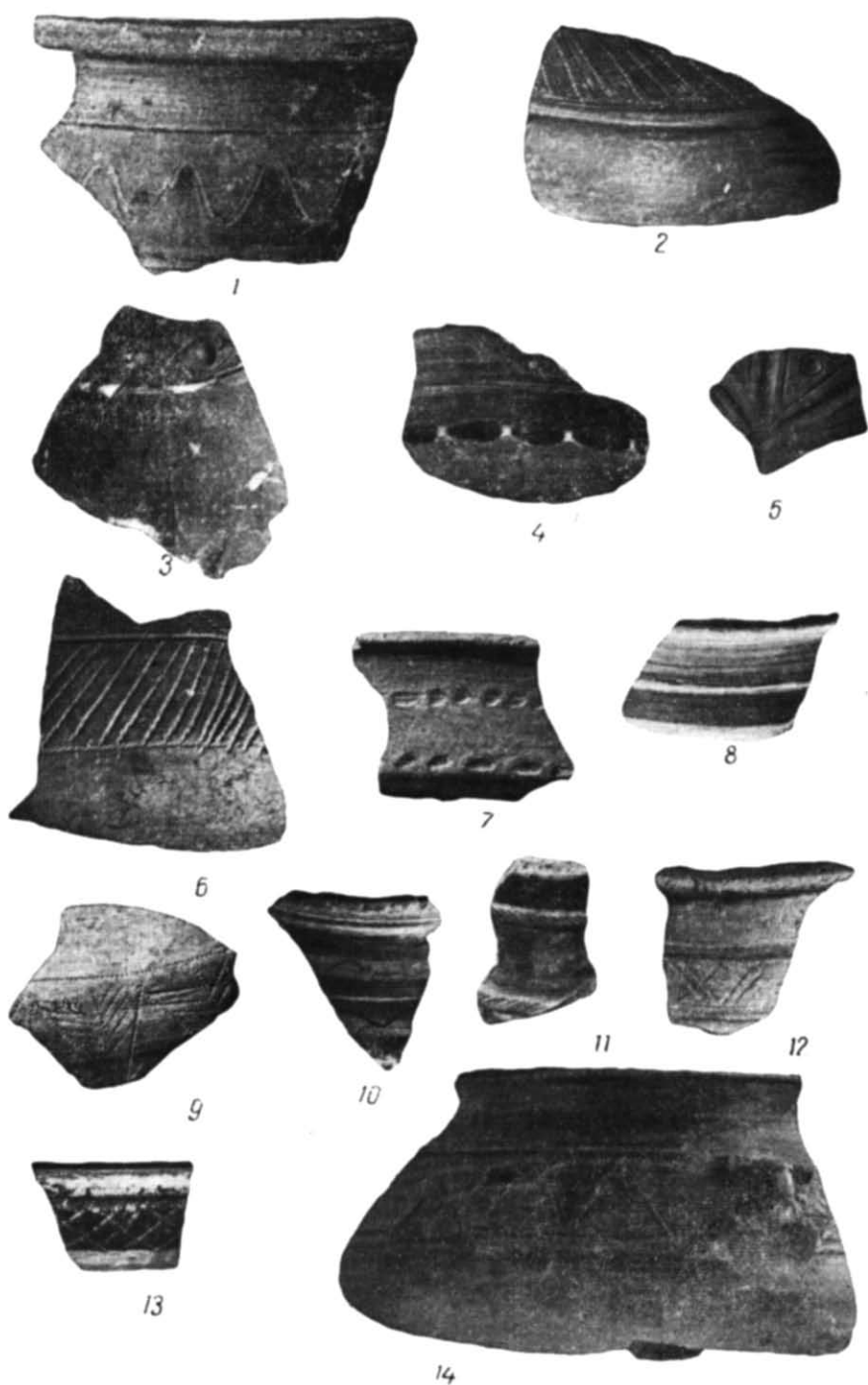

Рис. 9. Кераміка з поселення в с. Капулівка.

(рис. 9, 1); 5) складним орнаментом, що охоплює круглі лисковані ямки хвилястими прочерченими лініями і сіткою, виконаною відбитками шнура (рис. 9, 3); 6) овальними зрізами по ребру тулуба (рис. 9, 4); 7) круглими і овальними ямками, що оперізують плічка посудини двома паралельними рядами (рис. 9, 7); 8) ялинкою з відбитків шнура, горизонтально розміщеного на плічках (рис. 9, 6); 9) двома рельєфними лініями з лискованим зигзагом між ними. На одній посудині з одного боку є наліп у вигляді стилізованого зображення тварин (рис. 9, 14).

Із імпортного посуду на поселенні знайдено головним чином уламки амфор (рис. 8, 4, 6) і кілька уламків тонкостінних посудин, покритих червоним ангобом або лаком поганої якості.

Значний процент амфорного посуду свідчить про жваві зв'язки з півднем. Серед амфорної кераміки є уламки широких горловин, товстостінних червоноглиняних та світлоглиняних вузькогорлих амфор. Черепок в зламі червонувато-рожевого кольору з сірим закалом всередині і дрібними пузирками. Поверхня шершава з ледве помітним рифленням. Амфори, виготовлені з такого тіста, знаходять в Боспорських містах в шарах не раніше IV ст. н. е.⁶ В комплексі зустрічаються фрагменти стінок червоноглиняних амфор з глибоким і частим рифленням, яке з'являється в пізньоантичний період і продовжує існувати в середньовіччя⁷.

Знайдено уламок світлоглиняної амфори на високому піддоні, аналогічній амфорам IV ст. н. е.⁸ Із житла № 2 походять два уламки плоских ручок з жолобком посередині від червоноглиняних амфор і уламок ручки від такої ж амфори з ледве помітними жолобками і клеймом у вигляді літери N. Тут же знайдено уламок широкої горловини з черепком червонувато-оранжевого кольору з домішками піску і дрібних вкраплень слюди. Вінця його мають вигляд накладного манжету з дзобовидним краєм (рис. 8, 4). Відтворити форму амфори дозволяють знахідки ідентичних амфор на черняхівських поселеннях в Турії (Черкащина), Делакеу Бульбокського району Молдавської РСР, в с. Комарі Чернівецької області. Це амфора з видовженим тулубом, випуклим днищем і маленькими ручками. Як вважають І. Б. Зеест і В. Д. Блаватський, амфори типу знайденої в Турії з'являються не раніше кінця IV ст. н. е.⁹ Ідентичну амфору із Делакеу М. А. Кетрару і Е. А. Рикман датують IV ст. н. е.¹⁰ М. Ю. Смішко таку ж амфору з Комарова датує кінцем IV — початком V ст. н. е.¹¹ Виходячи з цього, є всі підстави датувати амфорну кераміку з житла № 2 і аналогічну їй з житла № 1 кінцем IV — початком V ст. н. е.

Серед імпортного посуду знайдено уламок денця посудини на кільцевій ніжці і уламок червонолакової посудини з житла № 1. Лак поганої якості і скоріше нагадує ангоб.

Особливо цікавий глечик (рис. 7, 6) північнокавказького типу IV—VI ст. н. е., знайдений в розмитому культурному шарі, а також частина носика (рис. 1, 6) від глечика з житла № 3. Цілий глечик зберігся на висоті 16,5 см. Його приземкуватий тулуб плавно переходить у високу шийку, а знизу — в невелике (діаметром 8,5 см) плоске денце. Найбіль-

⁶ І. Б. Зеест. Керамическая тара Боспора.— МИА, № 83. М., 1960, стор. 119—120.

⁷ А. Л. Якобсон. Средневековые амфоры Северного Причерноморья.— СА, XV. М.—Л., 1951, стор. 327.

⁸ І. Б. Зеест. Вказ. праця, стор. 121, табл. X, 102а.

⁹ Е. В. Махно. Пам'ятки черняхівської культури в Златопільському районі на Черкащині.— Археологія, т. XX. К., 1966, стор. 118, рис. 4, 2, 7.

¹⁰ Н. А. Кетрару и Э. А. Рикман. Новые данные о памятниках первых веков нашей эры на территории Молдавии.— Известия Молдавского филиала АН СССР, № 4 (70). Кишинев, 1960, стор. 8, рис. 2, 2.

¹¹ М. Ю. Смішко. Поселення III—IV ст. н. е. зі слідами скляного виробництва біля с. Комарів, Чернівецької області.— Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині, вип. 5. К., 1964, стор. 79, рис. 5.

ший діаметр тулуба майже дорівнює висоті. Посудина виготовлена з щільної глини. Внутрішня і зовнішня поверхні покриті чорним ангобом. Тулуб орнаментований вертикальними лощеними смугами. Середню його частину, крім того, опоясує ряд невеликих наліпних сосків.

До тієї ж категорії північнокавказького посуду належать гончарні циліндричні стакани (13 штук) з круглим отвором в дні (рис. 8, 8) або без дна. Зараз важко вирішити питання про належність вищеописаного посуду північнокавказького типу до числа імпортного, оскільки відомо, що тип пізньоаланського посуду Північного Кавказу виготовлявся в пізніші часи в Надпоріжжі (Канцирка). Аналогічне явище могло мати місце і в більш ранній час.

З розмитого культурного шару поселення походять глиняні пряслиця (рис. 5, 13, 14). З них п'ять прясел мають біконічну форму. Висота їх 1,5 см, діаметр по ребру 3,7—3,9 см, діаметр верхньої і нижньої площин 2,4—2,7 см. На більшості пряслиць нижня і верхня площини угнуті. Одне з біконічних пряслиць має зрізані на бокових поверхнях грані; високе округлобоке пряслице орнаментоване відтисками штампа; є сіролощене. Цікаве невисоке циліндричне пряслице з орнаментом чи написом, зроблене зубчастим штампом. Всі пряслиця виготовлені з такої ж глини, як і посуд. В глині іноді зустрічаються домішки дрібнотовченої жорстви, піску. Випал рівний, черепок щільний. Одне кругле пряслице виготовлене з стінки амфори з густим неглибоким рифленням.

Як згадувалось вище, господарська яма була заповнена глиняними необпаленими грузилами конусовидної форми з наскрізним отвором у верхній частині. Висота їх 11 см, сторони основи 7,5×8 см, діаметр отвору 1,5 см. Виготовлені вони з відмуленої глини з природними тонкими домішками.

З розмитого культурного шару походить терракота зі схематичним зображенням людської голови. Рот передано прямою вдавленою лінією, очі — круглими вдавленнями, а ніс — неліпним валиком.

Із кістяних виробів в житлі № 3 знайдено два стилі довжиною 14,4 і 9,7 см сигароподібної форми (рис. 2, 4, 5). Вони відомі в останні століття до н. е. і перші століття н. е. на широкій території Причорномор'я¹².

В житлі № 3 виявлено кістяний наконечник стріли з тригранним пером довжиною 3,7 см і черешком довжиною 3,6 см (рис. 5, 10). В господарській ямі знайдено амулет з ікла тварини (рис. 5, 5) з отвором зверху. Такі клики-амулету на широкій території в різні часи¹³.

В комплексах в розмитому культурному шарі траплялися так звані ковзуни — трубчасті кістки крупних тварин, нижня сторона яких стесана і зашліфована. Вони відомі на півдні Європейської частини СРСР, починаючи з I тисячоліття до н. е. до середньовіччя. В колекції є три кам'яних бруски — два цілих і один фрагментований. Один брусок, знайдений в житлі № 3, має видовжену трапецевидну форму. Довжина його 11,7 см, ширина в верхній частині 4,5 см, нижній — 2,5 см, товщина 0,9 см. У верхній частині є отвір діаметром 0,7 см для підвішування. Другий брусок, круглий в перерізі, походить з господарської ями. Він циліндричної форми (рис. 5, 11), довжиною 5,4 см, з отвором зверху. Із зруйнованого культурного шару походить уламок плоского бруска прямокутної форми. На одній площині є канавки для точення гострих предметів. Аналогічні бруски відомі в перших століттях нашої ери. В господарській ямі знайдено невеликий камінь з зашліфованими не тільки плоскими поверхнями, але й реберними частинами. Можна припустити,

¹² М. А. Наливкина. Костяные изделия из раскопок Ольвии в 1935 и 1936 гг.— Ольвия. К., 1940, табл. XLII, 1, 2.

¹³ Н. М. Кравченко. Косановский могильник.— МИА, 139. М., 1967, стор. 91, табл. XIV, 9; В. П. Шилов. Калиновский курганный могильник.— МИА, № 60. М., 1959, рис. 38, 13.

що він використовувався як лощило. Аналогічне призначення, мабуть, має і уламок сокири епохи бронзи, використаний вдруге. Обух сокири зашліфований з слабо вираженими гранями. Можливо, що в першому і другому випадках грані на ребристій частині кам'яних предметів є результатом використання їх для нанесення пролощених ліній на посудини. Тим більше, що ширина пролощених ліній повністю збігається з шириною зашліфованих ребер.

Аналіз речей почнемо з золотих предметів, знайдених на поселенні. Золоті пластинки (рис. 3, 1—6) мають настільки численні аналогії, що перерахувати їх майже неможливо. Більшість їх зведена в роботах Л. Мацулевича¹⁴, А. Альфельді¹⁵, Я. Вернера¹⁶. Вони датуються IV—V ст. н. е. і характерні для гуннського часу.

Відносно призначення всіх золотих пластинок важко сказати щось певне. Частина з них могла прикрашати кінську зброю, інша — служити нашивками на головну пов'язку, зокрема маленькі і круглі бляшки з інкрустаціями (рис. 3, 7, 9). Доказом цього можуть бути аналогії. Так, в південно-західному Казахстані на оз. Батир в скарбі золотих речей III ст. н. е. разом з прикрасами, виконаними в інкрустаційному стилі, була знайдена головна пов'язка¹⁷, що являла собою довгу стрічку небіляного лляного полотна, яка звужувалася до кінців. Зверху вона була покрита тонкою шовковою тканиною червоного кольору. По всій стрічці нашиті круглі бляшки діаметром 0,8 см з опуклою серединою і гладким валиком по краю, але в бляшках Капулівки замість опуклої середини тут вставлений сердолік. В обох випадках краї бляшок закінчувалися валиком. На даному прикладі можна говорити про еволюцію цього типу прикрас з інкрустаціями, які повторюють форму більш ранніх штампованих бляшок. Але головна пов'язка з оз. Батир не тільки розкриває призначення круглих бляшок. Як справедливо вважає К. М. Скалон¹⁸, пов'язки, типу знайденої на оз. Батир, передували діадемам. Про це свідчить порівняння діадем з інкрустаціями і вказаною пов'язкою, а також ареал поширення діадем у вигляді суцільної головної пов'язки. У IV—V ст. вони були поширені головним чином на території Східної Європи і в поодиноких випадках зустрічались в Західній Європі¹⁹. Відомо, що в гуннські часи поширюються діадеми двох типів: 1) у вигляді суцільної головної пов'язки, прикрашені інкрустацією і зерню; 2) діадеми, що складаються з двох частин: околиша у вигляді вузької пов'язки та фігурного вінця, прикрашеного камінцями і зерню. За стилем і технікою виконання їх не можна порівняти з золотими вінцями боспорських склепів і діадемами більш раннього періоду²⁰. І, навпаки, на території Казахстану вже в перших століттях нашої ери відомі поліхромні вироби, в тому числі і діадеми²¹, аналогічні діадемам з

¹⁴ Л. Мацулевич. Погребение варварского князя в Восточной Европе. М.—Л., 1943.

¹⁵ A. Alföldi. Funde aus der Hunnenzeit und ihre ethnische Sonderung.— *Archaeologia Hungarica*, IX. Budapest, 1932.

¹⁶ J. Werner. Beiträge zur Archäologie des Attila-Reiches.— *Bayerische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische Klasse, Abhandlungen, neue Folge, Heft*, 38 A-B.

¹⁷ К. М. Скалон. О культурных связях восточного Прикаспия в позднесарматское время.— *Археологический сборник Гос. Эрмитажа, вып. 2. М., 1961, стор. 121, рис. 6.*

¹⁸ Там же, стор. 122.

¹⁹ Карта розповсюдження діадем подана у вказ. праці Я. Вернера (табл. 71, карта 6), яку тепер можна значно доповнити знахідками в СРСР.

²⁰ Е. О. Прушевская. Художественная обработка металла.— *Античные города Северного Причерноморья, т. I. М.—Л., стр. 350, рис. 39.*

²¹ А. Н. Бернштам. Золотая диадема из шаманского погребения на р. Карагалинке.— *КСИИМК, вып. V. М.—Л., 1940, стр. 23—31; його ж. Находки у озера Борового в Казахстане.— Сборник музея антропологии и этнографии, № 13. М.—Л., стр. 226—229; К. М. Скалон. Вказ. праця; М. К. Кадырбаев. Памятники ранних кочевников Центрального Казахстана.— *Труды института истории, археологии и этно-**

Європи в гуннський час. Вплив східного стилю раннього періоду помітний в діадемі Новочеркаського скарбу, особливо в зображеннях козлів, оленів і рослин на фризі діадери. Звернувши на це увагу, І. Толстой і М. Кондаков підвищили датування до III—IV ст. н. е.²² Все сказане дає підстави вбачати в деяких речах, зокрема в деталях головних пов'язок, від яких збереглися золоті круглі нашивки і інкрустовані пластинки, вияв рис матеріальної культури, принесеної зі Сходу, що було явищем епохальним і характеризувало період гуннської навали не тільки в Східній, але і в Західній Європі. До цієї ж категорії речей належить і частина срібного пояса (рис. 5, 9). Йому аналогічний пояс з кургану № 19 в Канатасі (Центральний Казахстан), знайдений разом з золотою інкрустованою камінцями діадемою IV—V ст. н. е.²³ Судячи з опису графині Уварової, пояс подібної конструкції знайдений у Камунті²⁴. Аналогічної форми залізні та бронзові пластинки з штифтами були знайдені Є. В. Махно при розкопках Компаніївського могильника²⁵. На території Угорщини також зустрічаються пластинки, аналогічні капулівським, які датуються гуннським часом²⁶.

Своєрідною є прикраса у вигляді медальйона. Як відомо, виготовлення медальйонів було поширене в Римській імперії і, як вважає А. Н. Зограф²⁷, вони призначалися для нагород ватажків варварських племен, що підступали до кордонів імперії.

На думку М. О. Тиханової, звичай дарувати імператорські медальйони варварським «рексам» доживає до кінця VI ст. н. е.²⁸ Як правило, такі медальйони мали в центральній частині зображення імператора, оточене зерню і філігранню. Підвішувались вони за трубчасте вушко з рубчастою поверхнею. Медальйон з капулівського скарбу (рис. 3, 8) істотно відрізняється від них своїм призначенням. Це передусім прикраса, виконана в інкрустаційному стилі зі всіма його особливостями, характерними для речей другої половини IV—V ст. В центрі медальйона вставка з камінця, а центральне поле зайняте псевдозерню. Обрамлення має нечіткий лінійний орнамент. Виконане воно штампом. Можна дійти висновку, що при виготовленні цього медальйона була втрачена антична традиція. Це ж саме можна сказати й про золотий перстень, який походить з того ж скарбу (рис. 4). Щиток його прикрашений пояском крупної зерні, характерної для виробів IV—V ст. н. е.²⁹ Гемма на сердоліковому щитку ні за стилем ні за сюжетом не зв'язана з античною традицією в гліптиці Північного Причорномор'я. На геммі є схематичне зображення, композиція якого складається з двох фігур, над якими великий тризубець. Під ним зображено фантастичну тварину з головою лося і з двома рогами на лобі. Незрозуміле призначення двох інших відростків, розміщених нижче затилка, на шиї. Тварина зображена в лежачій позі. Передні ноги трохи виставлені вперед. Тулуб масивний, чітко поділяється на три частини, з яких найбільше розвинуті передня й задня. Нижня тварина зображена також лежачою, але повернута вона передньою частиною в протилежний бік, розміри її менші, голова повернута до глядача потилицею. Всі три частини корпусу розвинуті в однаковій мірі. Виходячи з того, що голова ниж-

графині, т. VII, Археология, Алма-Ата, 1959, стор. 193—196, рис. 24; А. Козырев. Раскопки кургана в урочище Кара-Агач, Акмолинского уезда.— ИАК, вып. 16, СПб., 1905, рис. 1, 2.

²² И. Толстой и Н. Кондаков. Русские древности в памятниках искусства, вып. 3. СПб., 1890, стор. 133—136.

²³ М. К. К а д ы р б а е в. Вказ. праця, стор. 196—197, рис. 25.

²⁴ Матеріали по археології Кавказу, т. VIII. М., 1910, стор. 307.

²⁵ Матеріал зберігається у фондах ІА АН УРСР.

²⁶ N. Fetic h. La trouvaille de tombe princiere hunnique a Szeged—Nagyszekesos.— Arch. hung., XXXII, 1953, табл. XXX, 13—16.

²⁷ А. Н. Зограф. Античные монеты.— МИА, № XVI. М.—Л., 1951, стр. 103.

²⁸ М. А. Тиханова. Борочийский клад.— СА, XXV. М., 1956, стор. 312.

²⁹ Л. А. М а ц у л е в и ч. Серебряная чаша из Керчи. Л., 1926, стор. 19—29.

ної тварини повернута туди, де повинно бути вим'я верхньої тварини, задні ноги якої начебто відкинуті в сторону, є всі підстави припустити тут сцену кормління. Зображення на геммі перстня, без сумніву, має певну семантику і відтворює певне коло ідеологічних уявлень. В тризубці ми схильні бачити родову емблему, яка виступає тут як символ влади. Цей сарматський знак розповсюджується в Північному Причорномор'ї з I ст. н. е., тобто з періоду його найбільшої сарматизації³⁰. Набагато раніше такі знаки відомі в сарматському середовищі Поволжя і в Середній Азії³¹. Для порівняння згаданого вище тризубця на перстні особливо цікавим є аналогічний знак, процарапаний на ручці типового черняхівського глечика³² з могильника в с. Жовнин (Черкаська область). Пізніше, у VI—VIII ст., тризубець зустрічається на речах скарбів дорогоцінних речей³³. Таким чином цей знак доживає до Київської Русі.

Золоті скроневі кільця (рис. 6, 2), типу знайденого в житлі № 3, з'являються у IV—V ст. н. е. і відомі на широкій території³⁴. Золота скручена в трубку намистина (рис. 2, 2), знайдена в цьому житлі, не заперечує цієї дати.

Серед бронзових речей, виявлених на поселенні, цікаві пряжки (рис. 5, 2—4, 9), всі типи яких, крім овальної (рис. 5, 1), широко відомі в черняхівських пам'ятках³⁵.

Бронзовий перстень (рис. 6, 5) за формою аналогічний перстню з с. Кантемирівки³⁶. Нагадаємо, що на Кантемирівському поселенні був знайдений щиток з альмандиною вставкою³⁷. Декілька аналогічних пернів, плоских в перерізі, але без потовщеного щитка, знайдено О. В. Бодянським разом з середньовічними металевими речами в Надпоріжжі³⁸. Про їх походження зараз говорити важко. Дротяні перстні і скроневі кільця круглі в перерізі, з розімкнутими кінцями, що заходять один за один, відомі на широкій території в сарматських пам'ятках перших століть нашої ери. Плоскі в перерізі персні з щитком у вигляді скульптурних зображень двугорбих верблюдів в лежачому положенні відомі в похованні на р. Карагалинці (Казахстан)³⁹.

Переходимо до аналізу керамічного посуду.

Тут досить виразно представлена група гончарного лискованого посуду типового для черняхівської культури (миски, вази, широко відкриті чаші, напівкруглі кубки), який має широкі аналогії в черняхівських пам'ятках. Серед гончарного шорохуватого посуду широкі аналогії в черняхівських пам'ятках мають опуклобокі горщики (рис. 6, 7, 8)⁴⁰, а також глиняні прясла і пірамідалі гружила⁴¹.

Серед ліпного посуду виділяється група посудин з грубої глини з домішками шамоту. Найбільш поширеною формою їх є горщики видовжених пропорцій з покатыми плічками і відхиленими назовні вінцями. Аналогічні посудини знаходять собі аналогії в містах Північного

³⁰ Э. И. Соломоник. Сарматские знаки Северного Причерноморья. К., 1959, стор. 16, 19.

³¹ С. Я. Толстов. Древний Хорезм. М., 1948, стор. 175—187.

³² Глечик зберігається в археологічному музеї інституту археології АН УРСР.

³³ Б. А. Рыбаков. Древние русы.— СА, XVII, 1953, рис. 25, 9.

³⁴ Д. М. Атаев. Височные привески с четырнадцатигранником.— СА, М., 1963, № 3, стор. 233—234.

³⁵ Э. А. Сымонович. Раскопки могильника у овчарни совхоза Приднепровского.— МИА, табл. 82, XIV. М., 1960; В. П. Петров. Черняховский могильник.— МИА, № 116. М., 1964, рис. 12; Н. М. Кравченко. Вказ. праця, табл. 3, 4, 10.

³⁶ М. Я. Рудинський. Кантемирівські могили римської доби.— Записки ВУАК, т. I. К., 1931, стор. 152; Древности Приднепровья, вип. IV. К., 1901, табл. IX, 222.

³⁷ М. Я. Рудинський. Вказ. праця, рис. 135.

³⁸ Речі зберігаються в фондах Інституту археології АН УРСР.

³⁹ А. Н. Бернштам. Золотая днадема...

⁴⁰ Э. А. Сымонович. Раскопки могильника..., табл. IV, V.

⁴¹ Там же, табл. XII.

Причорномор'я⁴² в перших століттях нашої ери. У IV—V ст. вони відомі в пам'ятках кочових племен Поволзьких степів і пам'ятках Північного Причорномор'я⁴³, у Молдавії⁴⁴, на Волині⁴⁵.

Подібні горщики зустрічають в Подніпров'ї (пам'ятки типу Новолиповське — Максимівка, Ломовате, колгосп ім. Крупської, раннє поселення в балці Яцевій⁴⁶, в межиріччі Дністра і Західного Бугу⁴⁷, а також в черняхівських пам'ятках Румунії⁴⁸.

Деякі горщики (рис. 7, 7) повторюють форму сарматських. Глечико-подібні горщики з видовженою нижньою частиною (рис. 7, 2) звичайно не зустрічаються в черняхівських та сарматських пам'ятках степової України. Вони властиві черняхівським пам'яткам Румунії⁴⁹. Біконічний горщик, як ліпний з грубої глини з шамотом, так і гончарний, зокрема з сірої неліскованої глини (рис. 7, 5), має аналогії в пам'ятках типу Новолиповське — Максимівка⁵⁰, Леськи⁵¹, Привільне⁵². Саме до цих пам'яток найближе стоїть весь комплекс кераміки з Капулівського поселення. Тут знаходять собі аналогії гончарні горщики з лінійним і лінійно-хвилястим орнаментом, багаторядним зубчастим лінійно-хвилястим орнаментом і ліпні посудини з валиком під вінцями. Те саме можна сказати і про конічні чаші на високому піддоні (рис. 7, 1). Вони існують тривалий час в різних археологічних культурах (сармати, городища Низового Дніпра, черняхівська культура та ін.). Незвичайними для них є (тільки в деяких екземплярах) вм'ятини в придонній частині. Чаші (рис. 7, 4) з аналогічними вм'ятинами, по формі вони типові для черняхівських пам'яток Румунії⁵³. Цікаво, що на дні однієї з чаш (рис. 7, 4) є маленькі навхрест розташовані круглі вдавлення. В зв'язку з тим, що зображення хреста широко відоме на сарматському посуді⁵⁴, треба вважати, що хрест на капулівській посудині відно-

⁴² Е. Г. Кастанаян. Лепная керамика Мирмекия и Тиритаки.— МИА, № 25, стор. 279.

⁴³ И. П. Засецкая. Полихромные изделия гуннского времени из погребений Нижнего Поволжья.— Археологический сборник Гос. Эрмитажа. Л., 1968, стор. 36, рис. 19; Э. А. Симонович. Лепная керамика памятников черняховской культуры Нижнего Днепра.— КСИИМК, вып. 68, М., 1957, рис. 59; К. А. Раевский. Наземные сооружения земледельцев междуречья Днепра — Днестра в I тыс. н. е.— СА, XXIII. М., 1955, рис. 153.

⁴⁴ Г. Б. Федоров. Население Прутско-Днестровского междуречья.— МИА, № 89. М., 1960, табл. 205.

⁴⁵ Ю. М. Смишко. Селище доби полів поховань в Вінниках Великих.— Археологія, т. II. К., 1947, рис. 11.

⁴⁶ Е. В. Махно. Отчет о раскопках на черняховском поселении Новолиповское в 1957 г., стор. 16. Науковий архів Інституту археології АН УРСР, справа № 3337, табл. XIII; Э. А. Симонович. Отчет о раскопках в с. Ломоватое Черкасского р-на в 1957 г., стор. 31, табл. 5, 3, 4; табл. 6, 1, 3. Науковий архів Інституту археології АН УРСР, спр. № 2955; А. Т. Брайчевская. Поселение у балки Яцевой в Надпорожье.— МИА, № 108. М., 1963, рис. 3, 3, 4; И. Т. Костюченко. Отчет Максимовского отряда древнерусской Кременчугской экспедиции 1959 г., табл. VII а, 22, 23; табл. XX. Науковий архів Інституту археології АН УРСР, спр. № 3476.

⁴⁷ В. Д. Баран. До питання про ліпну кераміку культури полів поховань черняхівського типу в межиріччі Дністра і Західного Бугу.— МДАПВ, вип. 3. К., 1961, стор. 79, рис. 2, 1; рис. 3, 8—9; рис. 4, 2—4.

⁴⁸ Gh. Diaconu. Tirgisor. București, 1965, рис. 35, 5; B. Mitrea, C. Preda. Necropole din secolul al IV-lea e. n. in Muntenia. București, 1966, табл. 111, 5; 132, 3.

⁴⁹ Н. Діасони. Вказ. праця, табл. CXLVIII.

⁵⁰ Е. В. Махно. Вказ. праця, табл. XX; И. П. Костюченко. Вказ. праця, табл. XX.

⁵¹ А. Т. Смиленко, М. Ю. Брайчевский. Черняховское поселение в с. Леськи близ г. Черкасы.— МИА, № 39. М., 1967, рис. 128.

⁵² Ю. В. Кухаренко. Поселение и могильник полей погребений в с. Привольном.— СА, XXII. М., 1955, табл. III, 12.

⁵³ Н. Діасони. Вказ. праця, табл. CXLX, 2; CXLI, 2; Е. И. Крупнов. Новый памятник древних культур Дагестана.— МИА, № 23. М.— Л., 1951, рис. 9, 4.

⁵⁴ К. Ф. Смирнов. Курганы у сел Иловатка и Политодельского Сталинградской области.— МИА, № 60. М., 1959, рис. 13, 6.

ситься до символіки, виробленої в середовищі степового сарматського населення.

В матеріальній культурі Капулівського поселення відчувається значний вплив аланської культури Північного Кавказу IV—V ст. Це помітно передусім в будівництві жител: утеплений односхилий дах, піч з димоходом, що виступає з зовнішньої сторони стін⁵⁵. Найбільше ці впливи помітні у керамічних виробках.

Чорнолощений глечик (рис. 7, б) належить до числа найбільш характерного посуду аланської культури Північного Кавказу IV—VI ст. н. е.⁵⁶ Цікаво відмітити, що в Вольному аулі на околиці м. Нальчика разом з майже ідентичним глечиком знайдені пластинчасті фібули і речі з інкрустацією, які В. А. Кузнецов сумарно датує V—VI ст.⁵⁷ Носик від сіролощеної посудини (рис. 1, б) з землянки № 3 також відноситься до типових аланських глечиків.

До сармато-аланських прототипів відносяться і циліндричні склянки (рис. 8, 8), які вважаються курильницями і зустрічаються в сарматських пам'ятках Нижнього Поволжя і Північного Кавказу (II—III ст. н. е.). На Північному Кавказі вони продовжують існувати без перерви в аланській кераміці IV—VI ст. і особливо її багато в VIII ст. н. е.⁵⁸

Широкі аналогії в аланському посуді знаходить собі і широко відкрита миска (рис. 1, 9), виготовлена з щільної глини з домішками дрібного піску, дрібнотовченої ракушки і слюди⁵⁹. Ця форма сягає до сарматської кераміки перших століть н. е.⁶⁰ До речі, аналогічні миски відомі з поховань рубежу IV—V ст. в с. Благовіщинка Василівського району Запорізької області⁶¹ і в с. Кашперо-Миколаївка Миколаївської області⁶². Таким чином можна констатувати більш менш широке розповсюдження цієї форми посуду в IV—V ст. на Україні.

Вплив північнокавказької аланської кераміки відчувається і в зовнішній поверхні деяких посудин. Незвичайну обробку зовнішньої поверхні має уламок тонкостінної гончарної посудини (товщина стінки 3 мм), знайдений в господарській ямі. Це часті неглибокі паралельні лінії, які Т. М. Минаєва називає штриховим орнаментом⁶³. На р. Гіляч (Північний Кавказ) посудина з подібною обробкою зустрінуто на пам'ятці кінця IV—V ст. н. е.⁶⁴ Як зазначив О. А. Бобринський, кавказькі гончарі, що виготовляють кевври і посуд типу амфор, користуються знаряддям у вигляді дерев'яного скребка для одержання такої поверхні. Цей спосіб обробки поверхні являє в даному разі великий інтерес, якщо згадати його значне поширення в культурах раннього середньовіччя (поселення біля балки Яцевої)⁶⁵, пам'ятки салтово-маяцької культури⁶⁶. Але разом з тим наявність біконічних форм посудин і штрихованої кераміки свідчить про вплив північних культур.

⁵⁵ Т. М. Минаєва. Поселение в устье р. Узун-Кол.—СА, № 2, 1960, стор. 205.

⁵⁶ В. А. Кузнецов. Аланские племена Северного Кавказа.—МИА, № 106. М., 1962, стор. 82—83, рис. 24.

⁵⁷ Там же, стор. 79.

⁵⁸ Там же, стор. 113, рис. 36.

⁵⁹ Т. М. Минаєва. Памятники эпохи раннего средневековья на Ставропольской возвышенности. Материалы по изучению Ставропольского края, вып. 1. Ставрополь, 1949, стор. 133, рис. 5, б; Т. А. Минаєва. Могильник Байтал-Чапкан в Черкессии.—СА, XXVI. М., 1956, рис. 6.

⁶⁰ К. Ф. Смирнов. Вказ. праця, стор. 295.

⁶¹ Л. М. Рутковская. Археологические памятники пограничья лесостепи и степи. Археологические исследования на Украине в 1967 г., вып. II. К., 1968, стор. 204.

⁶² Досліджене Інгульською експедицією в 1969 р. Автор дякує О. Г. Шапошниковій за повідомлення.

⁶³ Т. М. Минаєва. Археологические памятники на р. Гіляч.—МИА, № 23; М.—Л., 1951, стор. 291.

⁶⁴ Там же, рис. 18.

⁶⁵ А. Т. Брайтчевская. Вказ. праця, рис. 9, 3, 9.

⁶⁶ И. И. Ляпушкин. Памятники салтово-маяцкой культуры в бассейне р. Дона.—МИА, № 62. М.—Л., 1958, рис. 6, 2, 3.

Щодо орнаменту, то в Капулівці поряд з мотивами типово черняхівськими зустрічаємо види орнаменту, принесені з Північного Кавказу. Цікавим є зооморфний орнамент на сіролощеної глибокій мисці черняхівського типу (рис. 9, 14). Тварина передана дуже схематично, розпластаною, лапи злиті воедино, створюючи один горизонтальний наліп. Подібні зображення, позбавлені натуралістичних рис, відомі в перших століттях нашої ери. Ми маємо на увазі категорію посуду з зооморфними наліпами, в яких передні ноги і морда злиті в один масив, а задні ноги передані з допомогою дуг⁶⁷. Подібні зображення продовжують існувати в аланській кераміці Північного Кавказу у V—VI ст.⁶⁸ Для посуду черняхівської культури України також не характерний шнуровий орнамент. Він відомий в черняхівських пам'ятках Румунії⁶⁹, до яких найближче стоїть весь комплекс знахідок з Капулівського поселення. На Україні його відмічає М. Я. Рудинський в Кантемирівці, де, як відомо, були поховання на дерев'яному помості. Поховання на помості з ліпним посудом, прикрашеним шнуровим орнаментом IV—VI ст., відомі в Казахстані⁷⁰. На Північному Кавказі шнуровий орнамент відомий з середини I тисячоліття і існує тут в наступні століття⁷¹. Таким чином, є підстави вважати, що розглянутий орнамент був принесений у Подніпров'я пришлими з півдня степовими племенами.

З аланського середовища Північного Кавказу походить орнамент у вигляді ялинки⁷², наліпного валика⁷³, лінійно-хвилястого орнаменту і зубчастого багаторядного лінійно-хвилястого орнаменту⁷⁴. Ми вважаємо, що чорний лискований посуд з'являється тут під впливом Північного Кавказу.

В зруйнованому культурному шарі Капулівського поселення знайдена терракотова статуетка (рис. 5, 12). Ідентична терракота була знайдена О. В. Бодянським у 1952 р. в с. Звонецькому (Надпоріжжя). Вона має таку ж голову й обличчя (зберігся тулуб до пояса і верхня частина рук)⁷⁵. Капулівська і звонецька статуетки мають аналогії в пам'ятках IV—V ст. Середньої Азії, Казахстану, Північного Кавказу, Криму. Їх появу в Північному Причорномор'ї дослідники справедливо пов'язують з гуннами, разом з якими просунулася і частина середньоазійських племен («массагетів боліт і островів», носії джетиасарської культури) пониззя Сир-Дар'ї і Аму-Дар'ї⁷⁶.

Як видно з аналізу речового матеріалу, матеріальна культура Капулівського поселення являє собою складний синтез елементів, що походять від різних культур. Тут, крім черняхівських елементів, є елементи аланської культури Північного Кавказу, східні (Казахстан), а також міст Причорномор'я (передусім Боспору). Всі розглянуті вище ознаки

⁶⁷ К. М. Скалон. Изображение животных на керамике.— Труды отдела первобытной культуры Госэрмитажа. т. I. М., 1941, стор. 196; Б. Лунин. Находка на Кизитиранском городище. Проблемы истории материальной культуры. Л., 1933, № 1—2, стор. 75; Л. Мадзулевич. По поводу кизитиранской «Тамги». Проблемы истории докапиталистических обществ. М.—Л., 1934, № 6, стор. 101—103.

⁶⁸ В. А. Кузнецов. Аланские племена..., рис. 38.

⁶⁹ В. Mitrea, C. Preda. Вказ. праця, рис. 235, 3; Н. Діасони. Вказ. праця, рис. LIV, LV.

⁷⁰ К. А. Акишев. Исследования в Казахстане.— Археологические открытия 1966 г. М., 1967, стор. 295.

⁷¹ М. В. Покровский. Пашковский могильник.— СА. М., № 1, 1936, стор. 165.

⁷² Т. М. Минаева. Памятники эпохи раннего средневековья..., стор. 138, рис. 10.

⁷³ Там же, стор. 135, рис. 7; Т. М. Минаева. Поселение в устье р. Узин-Кол, стор. 204.

⁷⁴ Т. М. Минаева. Памятники эпохи раннего средневековья..., стор. 152, рис. 6.

⁷⁵ Статуетка зберігається в фондах Інституту археології АН УРСР.

⁷⁶ Л. М. Левина. К вопросу об антропоморфных изображениях в джетиасарской культуре. История, археология и этнография Средней Азии. М., 1968, стор. 167—168; И. Т. Кругликова. Погребение IV—V вв. в дер. Айвазовское.— СА, М., 1957, № 2, стор. 255.

цієї культури і широкі аналогії в пам'ятках IV—V ст. дають підстави датувати Капулівське поселення другою половиною IV—початком V ст. Матеріальна культура цього поселення свідчить про те, що в середовище місцевого землеробського населення під час гуннської навали інфільтрується велика кількість степового населення, передусім сармато-аланського. Якщо згадати, що саме в гуннський час широко розповсюджується в Східній і Західній Європі сармато-аланська культура⁷⁷, то це явище і для території України буде цілком закономірне.

Однією з характерних особливостей епохи «великого переселення народів» було те, що кочові і напівкочові племена проникають в області осілої культури від кордонів Китаю до Дунайського кордону Візантії, привносячи туди елементи своєї культури. Обумовлено це було особливостями внутрішнього соціально-економічного розвитку кочових племен, коли в силу загострення боротьби за пасовища і худобу частина скотарських племен мусила осідати в середовищі землеробського населення. Це осідання особливо інтенсивно проходило на периферії розвинутих землеробських областей (зона посиленої інфільтрації кочовиків). Тут освоюються найбільш придатні для скотарства території, які стають основною базою для розвитку напівосілого комплексного землеробсько-скотарсько-рибальського господарства з відгонним скотарством і осілим побутом. Через цю стадію господарського розвитку пройшли майже всі скотарські народи⁷⁸ в різний час. Зокрема, в Середній Азії в дельті Сир-Дар'ї (периферія Хорезму) культура «напівкочових землеробів» з комплексним господарством відома з середини I тисячоліття до н. е. («массагети боліт і островів» Страбона)⁷⁹. В Східній і Західній Європі вона з'являється в зв'язку з «великим переселенням народів» з кінця IV—початку V ст. н. е.⁸⁰ В письмових джерелах (Іордан, Прокопій Кесарійський, Псевдо-Мавркій і ін.) є багато відомостей про болотно-острівні поселення гунів, слов'ян, болгар в Подунав'ї. І не випадково Прокопій Кесарійський, описуючи образ життя антів і слов'ян Подунав'я, порівнює їх з массагетами. Це порівняння має глибокий історичний зміст, бо «велике переселення народів» призвело до появи господарства нового типу (напівкочового землеробсько-скотарсько-рибальського), якому відповідали і зміни в способі життя, зокрема, поряд з осілими поселеннями, поява яких часто сягала в попередній час, з'являються сезонні стійбища скотарів і селища в заплаві річок за умов болотно-острівного ландшафту, тобто аналогічних тим, які описували грецькі історики. Як показує вивчення пам'яток типу Капулівки (Капулівка, Благовіщинка, поселення біля колгоспу ім. Крупської, раннє поселення біля балки Яцевої, поселення на р. Вороній, на Підкові), а також Капулівського етапу (ми маємо на увазі ряд синхронних за рядом ознак матеріальної культури та їх історичному змісту пам'яток — Леськи, Журовка, а також болотно-острівні поселення типу Новолиповського — Максимівки — Жовнина), в південній частині степового і південній частині лісостепового Подніпров'я мали місце ті ж самі зміни в господарстві, топографії поселень і побуті, про які йшлося вище. Тут поруч з поселеннями на корінному березі (Капулівка, Благовіщинка, поселення біля колгоспу ім. Крупської, раннє поселення біля Балки Яцевої, Леськи, Журовки), тобто в топографічних умовах, характерних для черняхівської культури, з'являються поселення в болотистих заплавах річок, на островах, найчастіше на місцях поселень епохи бронзи і неополіту (йдеться про пам'ятки типу Новолиповське, Максимівка,

⁷⁷ В. А. Кузнецов и В. К. Подовин. Аланы в Западной Европе в эпоху «великого переселения народов». — СА. М., 1961, № 2, стор. 79—95.

⁷⁸ С. П. Толстов. Города гузов, стор. 75.

⁷⁹ С. П. Толстов. По древним дельтам Окса и Яксарта. М., 1962, стор. 136.

⁸⁰ Л. М. Рутковська. Землероби і скотарі степової України в середині I тисячоліття н. е. — Археологія, т. XXII, 1969.

Жовнин)⁸¹, які служили селищами або сезонними стійбищами. Для них характерна відсутність культурного шару в звичайному розумінні цього слова. Нерідко на поверхні дюн або в одному шарі (глибина 0—0,40 см) перемішані знахідки різних епох і тільки в місцях заглиблень від жител або ям знахідки сягають на більшу глибину. Така специфіка «культурного шару» значно утруднює хронологічне розчленування матеріалу різних епох. Тут є знахідки епохи неоліту, бронзи, Капулівського етапу (кінець IV—початок V ст.), типу Стецівки—Пеньківки, а іноді й Київської Русі. Проміжні культури тут не представлені.

Про значну інфільтрацію степового населення наприкінці IV ст. свідчать і могильники пізньочерняхівської культури (IV—V ст.), де з'являються нові поховальні споруди (катакомби або підбої під курганом, поховальні ями з уступами-заплічками, трупоспалення під кам'яним кромлехом). Все сказане вище показує, що пам'ятки типу Капулівки (Капулівка, Благовіщинка, поселення біля колгоспу ім. Крупської, на р. Вороній, раннє поселення біля балки Яцевої), не є пам'ятками черняхівської культури, бо вони мають зовсім інший історичний зміст і специфічні риси в матеріальній культурі. Йдеться про культуру, яка з'являється в Подніпров'ї (зокрема, в Надпоріжжі) в період гуннської навали на базі схрещення місцевої черняхівської культури з культурою пришельців зі степу і, до деякої міри, з півночі. Вона знаменувала собою перехід до нового історичного етапу, обумовленого змінами в розвитку продуктивних сил в епоху «великого переселення народів».

Л. М. РУТКОВСКАЯ

ПОСЕЛЕНИЕ IV—V в. н. э. в с. КАПУЛОВКА НА НИЖНЕМ ДНЕПРЕ

Резюме

В последнее время судьба оседлой культуры в период после гуннского нашествия приобретает особую остроту в связи с решением вопроса о верхней хронологической границе черняховской культуры. Поселение у с. Капуловка, исследованное А. В. Бодянским и автором, дает принципиально важный материал для суждения о путях развития культуры в степной полосе Украины на рубеже IV—V вв.

Поселение у с. Капуловки находится на пологом склоне р. Подпольной (теперь берег Каховского моря), недалеко от г. Никополя. Здесь, на склоне размытого водами Каховского моря берега, раскопаны остатки пяти жилищ и одна хозяйственная яма. Выяснено, что для поселения характерны углубленные на 0,8—0,9 м в землю однокамерные жилища с печами-каменками и глинобитными печами. Стены и крыша строились на деревянном каркасе из прутьев, обмазанных глиной. Как в топографии, так и в домостроительстве сильны традиции местной черняховской культуры.

Среди находок — керамика, железные и бронзовые предметы, ювелирные, костяные и каменные изделия. Большой материал собран в размытом культурном слое поселения. Тут же местными жителями найден клад золотых вещей, из которого в Институт археологии АН УССР поступили только золотые медальон и перстень. Аналогичные золотые вещи найдены и в культурном слое поселения. Все они исполнены в инкрустационном стиле и датируются второй половиной IV—нач. V ст. Так же датируется и керамика и поселение в целом. Анализ золотых вещей Капуловского поселения показывает, что они типичны для гуннского времени и находят широкие аналогии в памятниках первых веков нашей эры Казахстана. Аналогии в Казахстане находят и пластинчатый серебряный пояс. Анализ форм керамики и отдельных видов ее орнаментации свидетельствует о значительном влиянии степной аланской культуры Северного Кавказа. Вместе с тем на поселении сильны еще традиции местной черняховской культуры, что также проявляется в керамике.

⁸¹ Цим пам'яткам автор присвячує спеціальну роботу.